

“Ideoloogiline konformism maksti nõukogude ajal kinni kõrgete honoraridega,” märgib Eve Annuk.

Kuidas uurida nõukogude aega?

E v e A n n u k

Eesti Kirjandusmuuseumi teadur

Nõukogude aeg ei ole kuhugi kadunud, see ümbritseb meid nähtamatu võrgustikuna, mille vastu me aeg-ajalt pörkume.

Kui panna kõrvuti mu enda kogemused nõukogude ajast ja see pilt, mis on tekkinud tänu tegelemisele selle perioodi uurimisega, tekib teatud vastuolu. Need kaks vaatenurka on erinevad, ühisosast rohkem on seal mittekattuvaid aspekte. See, mida ma nõukogude ajal elades kogesin ja nüüdseks sellest mäletan, erineb pildist, mis avanes seda aega kirjalike allikate (ajalehed-ajakirjad, seadusetekstid, kirjavahetused ja muud käsikirjalised allikad) kaudu uurides. See vastuolu, selle analüüsimine ja mõtestamine saigi mu uurimistöö lähte-

punktiks, ajendades uusi, vahel ootamatuidki küsimusi ja lähenemisviise.

Nõukogude aja uurimine seostub ühelt poolt ajaloolise mälu rekonstrueerimisega, teisalt lähiminekliku tõlgendamise uuest vaatenurgast, sellele uute tähenduste andmisega. Selline lähenemisviis tähendab püüdu analüüsida ja mõista lähimineklikku. Mõistmine ei samastu hukkamõistmisega: oluline on saada aru, miks ja kuidas teatud protsessid ühiskonnas toimusid, millised olid nende vahetud ja kaugemad tagajärjed, kuidas need mõjutasid ühiskonda tervikuna. Seega ei piisa ainult keskenjäämisest poliitilisele ajaloole, kuigi see võib tunduda esmavajalikuna – kaardistada rahvuse ajalugu, taustaks arusaam eestlaste allasurutusest nõukogude võimu poolt. Samavõrra oluline on ka nõu-

kogude ühiskonna sotsiaalsete ja kultuuriliste aspektide analüüs, mõistmaks, kuidas on nõukogude aeg mõjutanud meie arusaamu ja hoiakuid, sotsiaalseid ja kultuurilisi praktikaid. Seda enam, et viimatimainitud mõttes ei ole nõukogude aeg kuhugi kadunud, see ümbritseb meid nähtamatu võrgustikuna, mille vastu me aeg-ajalt pörkume. Kuigi nõukogude aja jäljed on otsesemalt nähtaval materiaalses kultuuris, näiteks arvukad paneelidelamud arhitektuuris, kannab ka vaimne kultuur nõukogude aja pärandit. Seda viimast on lihtsalt keerukam märgata, sest erinevad kultuuri kihistused on omavahel põimunud ja saanud meie kultuuriteadvuse iseeneestmõistetavaks osaks, nii nagu ka paljud nõukogude ajast pärit suhtlemis- ja käitumismustrid.

Kõige aeglasemalt muutubki mentaliteet – inimeste hoiakud, väärtushinnangud ja käitumispraktika, mis on muutumise suhtes palju inertsemad kui materiaalne maailm. Kord omandatud töekspidamised on visad kaduma ja nii ongi tänased arusaamad paljuski mõjutatud eelnevast. Seda ka siis, kui neid püütakse kramplikult eitada: eituse tähendab paratamatult seotust sellega, mida eitatakse. Tänapäevase ühiskonna pinged tulevadki paljus eelnenust, mis väljendub ka Eesti kui postsotsialistliku ühiskonna kuvandis.

Nõukogude periood Eesti ajaloos ongi uurija jaoks keeruline ja vastuoluline just uurimise mõttes: ühelt poolt on tegu lähiminevikuga, mis puudutab paljusid meist väga isiklikult ja lähedalt ning millest pole seetõttu kerge distantseeruda. Objektiivne analüüs seguneb isiklike kogemuste ja mälestustega, mis võivad hakata seda analüüsi mõjutama. Pealegi on suur osa nõukogude perioodist alles läbi uurimata ja seetõttu seisab uurija vastamisi tohutu hulga küsimustega, alates sellest, milliste analüütiliste mõistete võrgustikus seda perioodi üldse käsitleda, kuni konkreetse teemapüstituse põhjendatuseni. Kas nõukogude ühiskond oli totalitaarne või hoopis autoritaarne? Kas nõukogude aja uurimiseks sobib kasutada lääne teoreetilisi kontseptsioone, näiteks kolonialismi/postkolonialismi kategooriat?

Teisalt kujundab suhtumist nõukogude perioodi teatav nostalgia, mida võimendab ajakirjandus ja mis tõuseb esile näiteks mälestuste puhul. Inimeste mälestused on lünklikud, sest mälu on selektiivne. Mäletatakse teatud asju teatud vaatenurgast ja üldistatakse see oma piiratud kogemus nõukogude ajale tervikuna. Nostalgia selle ajalooajalooperioodi suhtes on osaliselt seotud ka sellega, et noorusaega mäletatakse reeglina positiivses valguses kui olevikku, sest – parafraaseerides tuntud laulusõnu – “noorus ei tule iial tagasi”. Kadunud nooruse hõng varjundab oma tagasipöördumatuses ja kättesaamatuses ka olnud ajastut, mis tundub tagasivaates meeldivam kui objektiivsemate faktide valguses.

Inimeste mälestused ja isiklikud kogemused nõukogude ajast on uurija jaoks olulised, need võivad tuua esile ajastu selliseid aspekte, mis ei ilmne kirjalike

allikate põhjal. On isegi avaldatud arvamust, et nõukogude ajast ei saa õiget ettekujutust, toetudes ainult kirjalikele (ja trüki avaldatud) allikatele, et nõukogude aja nn topelettähendusi ei saa nende põhjal uurida, vaid et nõukogude aega võivad mõista ainult sel ajal elanud ja tollaseid realiteete ise kogenud inimesed. Selle hoiaku eeldus on seega arusaam, et nõukogude aeg on väljastpoolt tuleva uurija jaoks raskesti mõistatav. See tähendaks ühtlasi, et näiteks läänes tehtud uurimused kõnealuse perioodi kohta ei ole usaldatavad.

Mälestuste tasandil võib nõukogude ühiskond tunduda omamoodi turvalisena: võrdluses praeguse ajaga tuuakse esile näiteks, et ei olnud tööpuudust ning inimesed olid kindlustatud elamispinna ja arstiabiga. Samas unustatakse, millist hinda selle materiaalselt kindlustatud vangla eest tuli maksta. Näilise turvalisuse taustal toimusid ju poliitilised repressioonid ja inimõiguste eiramine, vägivald ja ideoloogiline ajupes. Stalinismiajastu repressioone muidugi mäletatakse, kuid kriitiline suhtumine nõukogude aega kipub kaduma hilisemat perioodi silmas pidades. Hruštšovi sulajastu võib eelneva perioodiga võrreldes tunduda tõesti peaaegu vaba ühiskonnana ja see kajastub ka keelekasutuses: kombeks on rääkida “kuldsetest kuuekümnendates”. See siiski ei tähenda, et nõukogude ühiskond oleks olemuslikult oma vormi muutnud, teiseneid lihtsalt meetodid, millega ühiskonda ohjes hoiti – need muutused varjatumaks ja kõrvalseisjale vähem märgatavaks. Kui stalinismi ideoloogilist survet on suhteliselt lihtne märgata ja mõista, siis hilisema ajastu ideoloogilised toime mehhanismid ei pruugi sugugi tunduda nii läbipaistvad. Kui paljud inimesed teadsid üldse konkreetset näiteks nõukogudeaegse meedia tegelikest taustadest, tsensuuri toimimise mehhanismidest ja ideoloogilisest raamistikust, mis asendasid meedia tegeliku olemuse ja funktsioonid nõukoguliku mütoloogilise maailmapildiga?

Kui vaadata toleaeagset ajakirjandust, võib tööpoolest tekkida mulje omamoodi turvalisest ja õnnelikust ühiskonnast, mida rõhutab ka inimesekujutuse visuaalne imago – terved, tugevad, õnnelikud nõukogude töönimesed. Sellest inimesekujutusest puudusid näiteks

puuetega inimesed, kes olid meedias ja ühiskonnas muudetud nähtamatuks, sest nad ei sobinud positiivse kangelase rolli. Meedia pakutud pilt ühiskonnast ei olnud üksnes ühekülgne, vaid põhines teadlikel valedel ja ideoloogilistel moonutustel. Oli palju teemasid, mida ajakirjandus ei tohtinud kajastada, ja teisi, mille käsitlemisel kehtisid ranged piirangud. Näiteks ei tohtinud avaldada täpseid statistilisi andmeid paljude eluvaldkondade kohta. See kõik vähendab ajakirjanduslike allikate usaldusväärust ja seetõttu tuleb uurimistööd tehes nõukogudeaegsesse ajakirjandusse suhtuda kriitiliselt.

Nõukogude aja uurimisel ongi oluline uurimisallikate ja nende usaldusvääruse küsimus, sest trüki ilmunud allikatel on erinev tõeväärtus. Kriitiliselt tuleb suhtuda paljudesse trükitud materjalidesse, mis võivad peegeldada pigem ajastu ideoloogilist konteksti, kui anda tõsiseltvõetavat informatsiooni ajastu kohta. See puudutab näiteks stalinistlike ajalooaraamatuid, samuti kirjanduskäsitlusi, kus kirjandust püüti mõtestada klassivõitluse mõiste kaudu, moonutades kirjanduse tegelikku olemust. Ent ka hilisemate, stalinismijärgse perioodi trükitud allikate puhul tuleb pidada silmas tsensuuri, mis mõjutas oluliselt avaldatavaid tekste. Seetõttu on arhiiviallikad ja mitmesugused käsikirjalised materjalid nõukogude aja uurimisel asendamatud.

Probleemiks võib olla ka analüütiliste kategooriate kasutamine. Kuidas suruda lähimineviku tegelik kogemus mõistete abstraktsesse vormi? Kas see on üldse vajalik? Näiteks on nõukogude aega käsitledes räägitud rahvuslikust genotsiidist ja venestamisest, aga kui õigustatud on nende sõnade kasutamine konkreetsetes kontekstis? Emotsionaalselt laetud mõistetena on nad problemaatilised, seda enam, et nõukogude riigi surve all kannatasid kõrvuti eestlastega ka teised rahvused, k.a venelased, kelle väljapaistvaid esindajaid samuti Siberisse saadeti. Nõukogude Liidu rahvuspoliitika oli ühelt poolt repressiivne, eesmärgiks kujundada uut, nõukogude “rahvust”, ent teisalt oli see olemuslikult seotud Nõukogude Liidu kui totalitaarse süsteemi toimimise mehhanismidega, mille eesmärk oli sisendada hirmu kogu rahvale.

Väga vähe on uuritud, kuidas on nõukogude okupatsioon võrreldav kolonialismiga: kas koloniaalmaade kogemused haakuvad sellega? Teatud aspektides võib sarnasusi leida, seda enam, et osa nõukogude aja uurimisel kasutatavaid mõisteid on pärit postkolonialistlikust teooriast, nagu *vastupanu* või *õnestamine*. Eestlaste kogemust nõukogude ühiskonnas on mõistetud rahvusliku ja kultuurilise vastupanuna ning rahvuslikku identiteeti võib sel juhul käsitleda kui totalitaarse surve ja rahvusliku vastupanu vastasmõju tulemust. Nii on näiteks eestlaste laulupidusid käsitatud rahvusliku vastupanukultuurina (3). Vastupanu, protest nõukoguliku ametliku ideoloogia ja kultuuri suhtes lõi väljundi teisitimõtlemisele – alternatiivkultuuri, st mitteametliku kunsti ja käsikirjalised almanahhid.

Harjumuspärasem on käsitleda nõukogude aega makrotasandil, suurte protsesside valguses. Selline lähenemine annab ettekujutuse protsessidest ühiskonnas tervikuna, vaadatuna väljaspool seisja abstraktselt positsioonilt. See on vältimatu lähenemisviis, kui tahetakse haarata nähtusi tervikuna. Näiteks on Aigi Rahi-Tamm kirjutanud doktoritöö küüditamistest Eestis (4), mis põhineb rikkalikul allikmaterjalil ning annab hea ülevaate selle ulatusest ja toimimismehhanismidest.

Ent ajastut on võimalik vaadelda ka mikrotasandil, üksikindiviidi või -nähtuse kaudu. Ajastu uurimine konkreetse üksikindiviidi tasandil tähendab otsekui arusaadava kujutisega pildi kokkupanekut väikestest mosaiigikildudest. See on lähenemisviis, mida on kasutanud mikroajalooga tegelevad uurijad ning mis võib osutada ootamatult inspireerivaks ja viljakaks. On vahe, kas uurida näiteks kolhooside loomist üldstatult kui ühiskondlikku protsessi või vaadelda, mida see tähendas konkreetsele inimesele – millised olid tema valikuvõimalused ja valikud, kuidas ta kollektiviseerimisega kaasnevat koges, kuidas see mõjutas tema elu. Samamoodi on erinevus selles, kuidas analüüsida ajastu kultuuriprotsesse: ei piisa näiteks teadmisest, et stalinismiaja kirjandus on ideoloogias küllastatud ja seetõttu väheväärtuslik – kuivõrd suudame üldse tõsiselt võtta näiteks ülistuslaule Stalinile, mida sel ajal kirjutati – , uurida tuleks ka seda,

miks neid ikkagi kirjutati ja millised olid üksikisikute valikuvõimalused, kuidas see protsess toimus konkreetse indiviidi tasandil.

Praktiliselt üldse ei ole räägitud näiteks sellest, et üks oluline taganttõukaja ideoloogiliselt konformistliku kirjanduse loomisel oli suur honorar – see oli repressiivse totalitaristliku süsteemi pakutud positiivne boonus, mis võis osutada küllaltki tagajärjekaks, nagu näitab luuletaja Ilmi Kolla (1933–1954) saatus. Kolla kirjutas luuletusi nii avaldamiseks, st raha teenimiseks, kui ka iseendale. Need viimased ta eluajal ei ilmunud, sest ei sobinud kokku sotsialistliku realismi nõuetega. Kuna Kolla elas juba alates 15. eluaastast perekonnast lahus, iseseisvalt, aga tal ei olnud töökohata ning maal elavad vanemad ei saanud teda rahaga aidata, oligi ta rahateenimiseks sunnitud kirjutama konformistlikke, ajastu ideoloogiast kantud tekste. Oma honoraridega aitas ta vanematel tasuda ka põllumajandusmaksu ja riigilaenu, seda isegi elu lõpukuudel tuberkuloosihaiglas olles. Tollased honorarid olid tõepoolest suured, ühe neljarealise stroofi eest võis saada (väljaandest sõltuvalt) 30–50 rubla. Võrdluseks: Ilmi Kolla ema Anne Kolla ühe kuu palk kolhoosist oli u 25–30 rbl (1). Stalinistlik, laiemalt aga nõukogude honoraripoliitika üldse on ilmikas näide nõukogude ühiskonna varjatumast poolusest: ideoloogiline konformism maksti kinni kõrgete honoraridega, sest ilukirjandus ja ajakirjandus olid nõukogude võimu jaoks ideoloogilise kontrolli vahendid.

Mikrotasandi analüüs loob ühelt poolt kõnesolevast ajastust mitmekihilisema pildi ja teisalt annab ajaloole inimliku näo, muutes selle meile lähedasemaks ja arusaadavamaks. Sellise uurimise peamisteks allikateks on isiklikud tekstid – kirjavahetused, päevikud, käsikirjad, isiklikud dokumendid jm arhiivimaterjal, mille eripära on nende fragmentaarsus. Kirjavahetused võivad katta ainult teatud ajaperioode inimese elust, jättes ülejäänud kohale tühikud. Samamoodi ei anna teised isiklikud tekstid ja dokumendid terviklikku ülevaadet inimesest, veel vähem ajastust, nii et nende põhjal kujunev pilt võib samuti olla fragmentaarne. See traditsioonilisest vaatenurgast puudusena tajutav eripära – ajaloolise käsitlusena hinnatakse eelkõige

lineaarset jutustust sellest, “kuidas asjad tegelikult olid” – võib paradoksaalselt osutada vooruseks, sest on lähemal ajaloo tegelikule kogemisele. Ajaloolise reaalsuse haaramatus tähendabki, et me tajume seda selekteeritud fragmentide, mosaiigikildude kaudu, sest tervikuna on ajalugu oma kõikjalatuvuses meie jaoks hoomamatu.

Isiklikes tekstides, näiteks kirjudes avalduv “mina” – see inimene, kes nende kaudu meiega räägib – on oma inimlikus ebatäiuses ja haavatavuses meile lähedasem kui abstraktsed ajaloolised üldistused. Konkreetse inimese kaudu on kergem mõista ja analüüsida ka ajastut. Lähenedes stalinistlikule ajastule näiteks Ilmi Kolla saatuse kaudu, mis on tihedalt läbi põimunud ajastu repressiivse ja ideoloogilise praktikaga, tuleb totalitarismi olemus selgelt esile, ent samas on nähtaval üksikisiku vastuoluline roll, tema valikud ja valikute puudumine ajastus ning ühiskonnas. Isiklikud tekstid on kui fragmendid minevikust, mille kaudu saame sinna tagasi, sisse vaadata, ning mis võivad kaardistada neid üldise ja üksiku lõikumisest tulenevaid vastuolusid ja vasturääkivusi.

Kirjandus

1. Annuk, E. Naised ja kirjanduslugu: tuntud ja tundmatu Ilmi Kolla. Ariadne Lõng, 2003, 1/2. 2–90.
2. Annuk, E. Totalitarismi ja/või kolonialismi pained: miks ja kuidas uurida nõukogude aega? Võim ja kultuur. Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika tippkeskus, Eesti Kirjandusmuuseum, 2003. 13–39.
3. Kuutma, K. Laulupeod rahvusliku identiteedi kandjana. Mäetagused, 1996, 1–2. 80–94.
<http://www.folklore.ee/tagused/nr1/internet.htm>
4. Rahi-Tamm, A. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004.